

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

БЛАГОДИР АНГЕЛІНА АДАМІВНА

УКД 343.132+343.143

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСУ ПІД ЧАС ПРОВАДЖЕННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

КИЇВ – 2009

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Київському національному університеті внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий керівник кандидат юридичних наук, доцент
Ляш Андрій Олексійович,
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені Степана Дем'янчука,
завідувач кафедри кримінального права і правосуддя

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України
Іщенко Андрій Володимирович,
Київський національний університет внутрішніх справ,
професор кафедри криміналістики

кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України
Цимбал Петро Васильович,
Національний університет Державної податкової служби України,
завідувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики

Захист відбудеться 18.02 2010 року о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.007.05 у Київському національному університеті внутрішніх
справ за адресою: ДП–680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського національного
університету внутрішніх справ за адресою: ДП–680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий 17.12.2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Д. Удалова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Становлення і розвиток молодого української демократичної держави нерозривно пов'язані з процесом створення нової законодавчої бази захисту прав і свобод людини. За час, що минув з моменту прийняття 24 серпня 1991 року Акту проголошення незалежності України, проведено реформування багатьох галузей права.

Важливим етапом на цьому шляху стало прийняття 28 червня 1996 року нової Конституції України, яка проголосила Україну суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою і визнала людину найвищою соціальною цінністю. Не підлягає сумніву і той факт, що в Основному Законі України відображено принципово нову позицію щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, яка повністю відповідає вимогам основних міжнародно-правових актів.

Забезпечення охорони прав і законних інтересів людини і громадянина охоплює широке коло заходів, що здійснюються державою. Це – соціально-економічні перетворення, заходи політичного, профілактичного і виховного характеру.

У системі заходів, що забезпечують законність, одне із центральних місць займає діяльність щодо боротьби зі злочинністю. Це зумовлено тим, що злочини є найбільш суспільно небезпечними посяганнями на права та свободи людини. Однак на фоні реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства немає підстав говорити про суттєве зменшення зростання злочинності, в тому числі і найбільш небезпечних її проявів. Таке положення зумовлює необхідність удосконалення законодавчої бази кримінального процесу, яка б давала можливість протистояти злочинності і одночасно гарантувала права та свободи членів суспільства.

Одним із ефективних інструментів боротьби зі злочинністю був і залишається інститут кримінально-процесуального примусу. Проблеми застосування примусових заходів під час здійснення кримінального судочинства постійно знаходяться в полі зору вітчизняних та зарубіжних процесуалістів. Зокрема, окремим аспектам цієї проблеми у своїх працях приділяли увагу такі вчені, як: М. С. Алексєєв, Г. М. Ветрова, В. І. Галаган, А. Я. Дубинський, З. З. Зінатулін, А. В. Іщенко, Н. С. Карпов, Є. Г. Коваленко, З. Ф. Коврига, В. М. Корнуков, В. С. Кузмічов, Є. Д. Лук'янчиков, А. О. Ляш, В. Т. Малярєнко, О. Р. Михайленко, М. М. Михеєнко, І. Л. Петрухін, В. В. Рожнова, С. М. Стахівський, М. С. Строгович, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, П. В. Цимбал, М. А. Чельцов, С. А. Шейфер, В. П. Шибіко.

Проведений аналіз наукових робіт свідчить про те, що більшість досліджень сприяли покращенню процесуальної практики, але в цілому питання застосування кримінально-процесуального примусу потребують подальшого опрацювання. Ґрунтовних наукових досліджень, що враховували б зміни в законодавстві України, з цих питань немає. В більшості випадків досліджувалися проблеми щодо застосування лише запобіжних заходів. Немає монографічних досліджень, які висвітлюють застосування примусу під час проведення окремих слідчих дій.

Практичні працівники органів дізнання і досудового слідства не завжди правильно і своєчасно застосовують передбачені законом заходи процесуального примусу, особливо під час провадження слідчих дій.

Такий стан негативно впливає на законодавчу та правозастосовну практику і тому ці обставини зумовили вибір теми дисертаційного дослідження та свідчать про її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до напрямків, визначених Комплексною програмою профілактики правопорушень на 2007-2009 роки, що затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 20.12.2006 року № 1767 та Пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ на період 2004-2009 років (п. 1.1. наказу МВС України від 05.07.2004 року № 755). Тему дисертації передбачено планом науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Київського національного університету внутрішніх справ на 2008-2009 рік.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є комплексний науковий аналіз проблем, пов'язаних із застосуванням кримінально-процесуального примусу під час провадження слідчих дій, та формулювання на його основі науково обґрунтованих практичних і методичних рекомендацій щодо удосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства і практики застосування його норм.

Для досягнення зазначеної мети дисертант поставила перед собою такі *завдання*:

- з'ясувати суть правового примусу і його співвідношення з кримінально-процесуальним примусом;
- дослідити соціальну сутність та правову природу кримінально-процесуального примусу як філософської та правової категорії;
- розкрити правові передумови застосування примусу у кримінальному судочинстві;
- систематизувати теоретичний та емпіричний матеріал щодо застосування примусу під час провадження слідчих дій;
- визначити види заходів примусу, що застосовують під час провадження слідчих дій;
- здійснити комплексний науковий аналіз норм чинного законодавства та проектів КПК України, що регулюють порядок застосування заходів примусу під час провадження слідчих дій, і визначити їх відповідність Конституції України;
- проаналізувати правозастосовчу практику щодо забезпечення законності у разі застосування примусових заходів під час провадження слідчих дій;
- розробити та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення інституту примусу під час провадження слідчих дій.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, врегульовані нормами кримінально-процесуального права, що виникають у процесі застосування примусу під час провадження досудового розслідування.

Предмет дослідження – застосування примусу під час провадження слідчих

дій.

Методи дослідження обрані з урахуванням поставленої мети та завдань, його об'єкта і предмета. Методологічну основу дисертаційного дослідження складає система загальнонаукових та спеціальних методів пізнання правових явищ. Зокрема, діалектичний метод пізнання дав можливість розглянути поставлені проблеми в динаміці та у взаємозв'язку. Історичний метод використано для аналізу становлення і розвитку інституту примусу в кримінальному процесі. Структурно-функціональний метод дозволив виділити заходи процесуального примусу, що застосовують під час провадження слідчих дій, із загальної системи заходів процесуального примусу. Системно-структурний метод застосовано для розмежування окремих правових понять. Формально-логічний – під час порівняння норм проектів КПК України та чинних кримінально-процесуальних норм, обґрунтування висновків і пропозицій щодо їх змін та доповнень. Статистичний метод використано під час узагальнення результатів анкетування та вивчених кримінальних справ. З метою вивчення та узагальнення практики органів досудового розслідування застосовували соціологічні методи анкетування та інтерв'ювання.

Емпіричну базу дослідження склали дані, одержані в результаті вивчення 112 кримінальних справ, що розслідувалися слідчими ОВС Івано-Франківської області протягом 2000-2007 років; практика Європейського Суду з прав людини; дані офіційної статистики, а також дані, одержані при опитуванні 56 працівників органів дізнання та 53 слідчих МВС України. Використано особистий досвід дисертанта, набутий під час роботи у практичних підрозділах МВС України.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації зумовлена актуальністю теми дисертації та полягає в тому, що вона є одним з перших комплексним у кримінально-процесуальній науці України монографічним дослідженням теоретичних, правових і практичних проблем застосування примусових заходів під час провадження слідчих дій.

У дисертації обґрунтовано низку положень, нових у концептуальному плані та важливих для юридичної науки і практики, а саме:

вперше:

- запропоновано авторську редакцію поняття примусу у кримінальному процесі як методу кримінально-процесуальної діяльності;
- обґрунтовано власну класифікацію заходів примусу в кримінальному процесі залежно від підстав їх застосування, що дає можливість виділити складові частини системи цих заходів;
- доведено, що межі застосування примусу являють собою встановлений нормами кримінально-процесуального права певний часовий та просторовий кордон застосування примусу під час провадження у кримінальній справі, який визначається переліком примусових заходів, суб'єктами застосування, періодом часу, умовами і ступенем їх застосування, порушення якого має наслідком визнання примусової процесуальної дії незаконною;
- встановлено, що фізичний примус є єдиним примусовим засобом захисту, що застосовується з метою забезпечення провадження слідчих дій безпосередньо під час їх проведення;

– сформульовано конкретні зміни та доповнення до КПК та його проекту, що стосуються примусового провадження таких слідчих дій як: обшук, огляд, виїмка, освідування, відтворення обстановки і обставин події, та процесуальної дії – одержання зразків для експертного дослідження;

– обґрунтовано, що в КПК України повинна бути передбачена окрема стаття, яка б регулювала правила застосування фізичного примусу під час провадження слідчих дій, і запропоновано її редакцію;

удосконалено:

– наукові положення, що стосуються співвідношення примусових заходів, заходів захисту правопорядку, превентивних заходів та відповідальності в кримінальному процесі;

– зміст поняття «правового захисту у кримінальному процесі»;

– поняття «слідча дія» і запропоновано внести до нового КПК України відповідну статтю в авторській редакції;

– підходи щодо співвідношення психічного та психологічного впливу під час застосування примусу у кримінальному процесі;

– пропозиції про внесення змін до статті 30 Конституції України, що стосуються проведення слідчих дій у житлі чи іншому володінні особи;

дістали подальшого розвитку:

– наукові положення щодо поняття «правового примусу» як загального методу управлінської діяльності;

– обґрунтування, що метод переконання, в тому числі і під час застосування заходів примусу, і так звані «психологічні пастки» мають різну юридичну природу, тому використання «психологічних пасток» під час провадження слідчих дій є недопустимим;

– підходи до визначення факторів, що впливають на вибір слідчим засобів переконання у разі виникнення конфліктної ситуації під час провадження слідчих дій;

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та викладені в дисертації висновки і пропозиції є певним внеском у розвиток теорії кримінально-процесуального права. Вони використані:

– у навчальному процесі – під час підготовки посібників із навчальних курсів кримінального процесу і криміналістики, а також розробки текстів лекцій та навчально-методичних матеріалів для проведення семінарів і практичних занять із цих дисциплін у Львівському державному університеті внутрішніх справ (акт впровадження від 24.01.2009 року № 3), Прикарпатському юридичному інституті Львівського державного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 12.03.2009 року № 2/554), Університеті права імені Короля Данила Галицького (акт впровадження від 03.02.2009 року № 13);

– у практичній діяльності із розслідування злочинів – зокрема, сформульовані дисертантом пропозиції щодо порядку застосування заходів примусу під час провадження слідчих дій використовують слідчі УМВС України в Івано-Франківській області (лист від 05.02.2009 року № 11/220).

Положення та рекомендації дисертації також можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – як основа для подальшого дослідження

проблеми застосування примусових заходів у кримінальному процесі;

– у правотворчій діяльності – для удосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства України та під час роботи над проектом змін до Конституції України і проектом нового КПК України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням, в процесі якого використовувалися положення, розроблені автором особисто. Щодо тез наукової доповіді, що підготовлено у співавторстві з Ляшем А.О. (Застосування заходів примусу під час провадження окремих слідчих дій / А. А. Благодир, А. О. Ляш // [Матер. міжнар. наук.-практ. конфер. «Актуальні питання реформування правової системи України»] (Луцьк, 29-30 трав. 2009 р.). – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 581–584) – особисті теоретичні розробки дисертанта становлять 50 %.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, що містяться в дисертації, були оприлюднені на: Всеукраїнській науковій конференції «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (м. Тернопіль, 22.02.2002 року); Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Взаємодія слідчих, працівників оперативних підрозділів під час провадження у кримінальних справах» (м. Івано-Франківськ; 24.11.2005 року) науково-практичній конференції «Проблеми забезпечення конституційних прав громадян у кримінальному судочинстві» (м. Львів, 26.10.2007 року); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Досудове слідство: шляхи вдосконалення кримінально-процесуального законодавства» (м. Івано-Франківськ, 30.11.2007 року); науково-практичній конференції «Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій діяльності» (м. Київ, 03.04.2009 року); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 29-30.05.2009 року).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження відображено у 13 наукових статтях, чотири з яких опубліковано у фахових виданнях України, затверджених ВАК України, п'ять статей – опубліковані у виданнях, що не є фаховими, а також у чотирьох тезах доповідей до науково-практичних конференцій.

Структура дисертації складається зі вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків, п'яти додатків і списку використаних джерел (284 найменування). Повний обсяг дисертації становить 215 сторінок, з них загальний обсяг основного тексту – 170 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність і значимість, показано ступінь її наукової розробки, розкрито основні методи дослідження, визначено його мету, завдання, предмет та об'єкт. Сформульовано основні положення, що репрезентують наукову новизну дослідження, з'ясовано теоретичне і практичне значення одержаних висновків та ступінь апробації й впровадження результатів дисертаційного дослідження.

Розділ 1 «Свобода особистості і примус у кримінальному процесі» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. *«Право і свобода особистості»* досліджується співвідношення таких понять, як право, свобода та примус. Звертається увага на те, що питання правильного розуміння цих понять в пострадянських державах, в тому числі і в Україні, далеко не другорядне, оскільки ці держави потребують юристів, які передусім повинні захищати права і свободи людини.

Аналізуються питання стосовно розуміння сутності права як загально-соціального і спеціально-соціального, яке прийнято називати юридичним. Відмічається, що у державах із тоталітарними режимами, як правило, не визнають природно-правової теорії права. Така ситуація зумовлена антидемократичною суттю того чи іншого політичного режиму, в умовах якого держава повністю підпорядковує собі суспільство і особистість, придушує права індивіда.

Автор вважає, що однією із суттєвих ознак поняття «свобода» є право вибирати спосіб реалізації своїх задумів. Існування людини без можливості самовиражатися і самовдосконалюватися – немислиме. Вся історія розвитку суспільства пов'язана з боротьбою за розширення меж свободи, тому свобода є вищим соціальним благом. Соціальну цінність людини, як особливої субстанції, необхідно розглядати у взаємодії із суспільством та державою. Обмеження свободи індивіда породжує суспільство, членом якого він є, тому, що суспільство не може допустити анархії та беззаконня. У зв'язку з цим, людина не може бути абсолютно вільною. Її свобода повинна співвідноситися з середовищем, яке її оточує, із зовнішніми обставинами. Встановлення деяких обмежень у правах однієї людини для реалізації справедливих прав іншої є одним із головних завдань закону.

Особлива специфіка правовідносин, що складаються в результаті кримінально-процесуальної діяльності, зумовлює необхідність істотного обмеження окремих прав громадян. У разі небажання добровільно виконувати вимоги закону передбачено інститут кримінально-процесуального примусу.

Підрозділ 1.2. *«Загальне поняття примусу в кримінальному процесі»* присвячено з'ясуванню суті інституту застосування процесуального примусу у сфері кримінального судочинства.

В юридичній науці немає єдиного погляду стосовно поняття «правовий примус». Синтезуючи численні точки зору з цього питання, автор дійшла висновку, що це загальний метод управлінської діяльності, який полягає у формуючому, нормативно закріпленому впливі держави на правосвідомість суб'єкта незалежно від його волі, бажання, що передбачає для примушованого

загрозу чи дійсне настання негативних наслідків матеріального, морального чи організаційного характеру з метою забезпечення його належної поведінки.

Процесуальний примус не є тотожним правовому примусу. Очевидно, що правовий примус – поняття значно ширше, оскільки воно охоплює всі сфери застосування державного примусу. Процесуальний примус слід розглядати як частину, складову державно-правового примусу. В свою чергу, кримінально-процесуальний примус є складовою частиною процесуального примусу, адже процесуальний примус охоплює всі сфери процесуальної діяльності, де застосовують примус.

Дисертантом сформульовано власне поняття примусу в кримінальному процесі, що визначається як метод кримінально-процесуальної діяльності, який полягає у формуючому, нормативно закріпленому впливі визначених державних органів і посадових осіб на правосвідомість суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності незалежно від його волі, бажання, що передбачає для примушованого загрозу чи дійсне настання негативних наслідків матеріального, морального чи організаційного характеру з метою забезпечення його належної поведінки і як наслідок виконання завдань кримінального судочинства.

Примусові заходи в кримінальному процесі можуть застосовувати як: заходи захисту правопорядку; превентивні заходи та процесуальна відповідальність. У зв'язку з тим, що в роботі основну увагу приділено застосуванню примусу під час провадження слідчих дій, то, перш за все, розглянуто питання, що пов'язані із примусом як захистом правопорядку. Заходи захисту правопорядку являють собою застосування правопоновлювальних санкцій або інших примусових заходів із метою відновлення порушеного правопорядку, забезпечення виконання обов'язків та реалізації прав суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності. Ці заходи можуть застосовувати лише уповноважені державою органи. Вони спрямовані на припинення правопорушення, на поновлення порушеного права і забезпечення виконання обов'язку. Будь-яких нових (додаткових) обов'язків штрафного характеру на суб'єктів кримінально-процесуальних правовідносин вони не покладають.

Зроблено висновок, що застосування процесуального примусу у випадку, передбаченому кримінально-процесуальним законодавством, не суперечить сучасним поглядам на сутність права і є не тільки допустимим, але й необхідним.

У підрозділі 1.3. «Класифікація заходів примусу в кримінальному процесі» на підставі дослідження чинного законодавства, наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених аналізується класифікаційний поділ заходів примусу, що застосовуються у кримінальному судочинстві.

Серед учених постійно тривають дискусії стосовно питання класифікації заходів примусу в кримінальному процесі, причому іноді висловлюються абсолютно протилежні точки зору і різні підходи до критеріїв класифікації (Г. М. Ветрова, З. З. Зінатулін, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко та ін.).

Автор дійшла висновку, що важливе значення має класифікація заходів кримінально-процесуального примусу залежно від підстав їх застосування, що дає можливість виділити складові частини системи цих заходів. За вказаною ознакою усі заходи примусу в кримінальному процесі слід класифікувати на три групи.

До першої групи відносяться заходи, що застосовуються винятково у зв'язку з протиправною поведінкою будь-якого суб'єкта кримінально-процесуальних правовідносин, до другої – превентивні заходи, а до третьої – інші примусові заходи (не пов'язані з протиправною поведінкою і не превентивні). Такий поділ є закономірним і має велике практичне значення.

Доведено, що друга і третя група запропонованого поділу примусових заходів можуть застосовуватися без встановлення факту протиправної поведінки.

Заходи примусу, що застосовуються винятково у зв'язку з протиправною поведінкою будь-якого суб'єкта кримінально-процесуальних правовідносин, тобто віднесені до першої групи, залежно від безпосередньої мети застосування слід поділити ще на п'ять підгруп, що застосовують з метою: 1) покарання осіб за невиконання вимог кримінально-процесуального закону; 2) усунення окремих суб'єктів від участі у справі; 3) забезпечення одержання доказів; 4) усунення порушень, що допущені органами і особами уповноваженими на розслідування і судовий розгляд справи; 5) забезпечення належного порядку під час судового розгляду справи.

Усі віднесені до першої групи заходи процесуального примусу незалежно від мотивів їх застосування мають загальне те, що вони прямо пов'язані із протиправною поведінкою суб'єктів кримінального процесу.

Частина процесуальних заходів, виділених автором у третю групу, взагалі не розглядалися як примусові і раніше не потрапляли до жодної із запропонованих класифікацій. Це призначення захисника, передача неповнолітніх дітей заарештованого на піклування, передача речових доказів для зберігання відповідному підприємству, установі чи організації, призначення судом захисника у випадках, коли його участь у справі є обов'язковою. Однак всі ці дії виконуються за постановою слідчого, є обов'язковими для виконання органами і особами, яких це стосується, незалежно від їхньої волі. Тому їх також необхідно віднести до примусових заходів.

Погоджуючись із вченими (В. М. Корнуков, І. Л. Петрухін), які вважають, що перелік превентивних кримінально-процесуальних засобів не може обмежуватися лише запобіжними, що установлені в главі 13 КПК України, адже ознаками превенції володіють і інші заходи: поміщення неповнолітнього від 11 років до віку, з якого настає кримінальна відповідальність, до приймальника-розподільника для дітей (ч. 3 ст. 7³ КПК); запобіжне обмеження щодо особи, стосовно якої порушено кримінальну справу, виїжджати за межі України до закінчення досудового слідства чи судового розгляду (ст. 98¹ КПК); відсторонення обвинуваченого від посади (ст. 147 КПК); відібрання від правопорушника зобов'язання з'являтися за викликом та повідомляти про зміну місця проживання (ч. 2 ст. 426 КПК), здобувач обґрунтовує, що накладення арешту на майно не можна вважати превентивним заходом.

Розділ 2 «Правова природа заходів примусу, що застосовуються під час провадження слідчих дій» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Правова природа примусу в слідчих діях» розглядаються питання, що стосуються примусового характеру процесуальних дій, спрямованих на виявлення, закріплення і вилучення доказів.

До проекту КПК України запропонована стаття, в якій визначено поняття «слідча дія» – це регламентована нормами кримінально-процесуального права активна пізнавально-засвідчувальна процесуальна дія, яку виконують під час провадження в кримінальній справі уповноважені законом особи і забезпечують заходами державного примусу, спрямована на збирання (виявлення, одержання, фіксацію), перевірку та дослідження доказів.

Дисертант вважає, якщо виходити з наведеного поняття, то серед передбачених чинним КПК України процесуальних дій до слідчих відносяться: допит (свідка, потерпілого, експерта, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного); очна ставка; пред'явлення для впізнання; обшук; виїмка; накладення арешту на кореспонденцію, її огляд і виїмка у поштово-телеграфних установах; зняття інформації з каналів зв'язку та її дослідження; огляд; затримання підозрюваного (є також тимчасовим запобіжним заходом); ексгумація трупа; освідування; відтворення обстановки і обставин події; призначення і проведення судової експертизи.

В роботі наголошується, що кримінально-процесуальна діяльність – це сфера правових відносин, в яких завдається найбільш суттєва шкода інтересам особи. Тому регулювання цих відносин повинно здійснюватись державою найбільш досконало, уникаючи будь-яких неточностей, умовностей і прогалин. У зв'язку з цим правила застосування примусу в кримінальному процесі повинні бути чітко виписані у відповідних нормах.

Зроблено висновок, що примус, який застосовується безпосередньо особою уповноваженою здійснювати провадження у кримінальній справі з метою забезпечення проведення слідчих дій, може бути застосований лише в рамках кримінально-процесуальної діяльності. Є різні види кримінально-процесуального примусу, зокрема: грошове стягнення; відводи; скасування рішень; усунення від участі у справі; скасування постанови. Однак стосовно забезпечення провадження слідчих дій, коли особа добровільно відмовляється виконувати вимоги закону, арсенал засобів досить обмежений – фізичний та психічний примус або переконання. Інших способів забезпечення проведення слідчої дії чинним кримінально-процесуальним законодавством не передбачено, а значить і не існує.

Підрозділ 2.2. «Застосування психічного впливу під час провадження слідчих дій» присвячено дослідженню поняття, що за своїм значенням є протилежним примусу, тобто переконанню. На думку автора, незважаючи на те, що звуження сфери дії примусу за рахунок збільшення зони дії методів переконання є однією із головних закономірностей суспільного розвитку, примус як метод регулювання суспільного життя і надалі буде відігравати досить суттєву роль.

Аналізуючи роботи вчених (О. М. Костенко, О. М. Шевчук та ін), дисертант погоджується з висновками про те, що психічний вплив – це здійснення впливу на психіку суб'єкта з метою спонукати його до певної поведінки, а психічний примус – спрямований вплив на інтелектуальну, емоційну та вольову сферу людини з метою заставити виконати будь-що всупереч своєї волі. Відповідно психічний вплив – поняття більш широке, ніж психічний примус. Психічний вплив, крім психічного примусу, включає таку дієву форму, як переконання.

В дисертації зроблено висновок про те, що на відміну від інших форм

примусу (штраф, відсторонення від виконання обов'язків, кримінальна відповідальність, запобіжні заходи, застосування фізичного примусу тощо), які реалізуються лише уповноваженою особою, психічний примус реалізується власне законодавцем. Особа, яка застосовує право (особа, яка провадить дізнання, орган дізнання, слідчий, прокурор), повинна лише довести до відома суб'єкта вимоги закону і звернути увагу на загрозу застосування примусових заходів. Психічний примус застосовується незалежно від намірів суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності щодо порушення встановлених правил. Він починає діяти незалежно від намірів особи, навіть в тих випадках, коли вона законотворча і заздалегідь збирається виконувати всі приписи.

Важливим є питання розмежування використання під час застосування заходів примусу методу переконання і окремих тактичних прийомів, що в криміналістиці іноді називають психологічними пастками, або слідчими хитрощами. Метод переконання, зокрема і під час застосування заходів примусу, і психологічні пастки мають різну юридичну природу. Тому психологічні пастки не є методом переконання і не можуть використовуватись під час провадження примусових слідчих дій.

Розділ 3 «Порядок застосування заходів примусу під час провадження окремих слідчих дій» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Межі застосування примусу під час провадження слідчих дій» зроблено висновок про те, що межі застосування процесуального примусу – це встановлений нормами кримінально-процесуального права певний часовий та просторовий кордон застосування кримінально-процесуального примусу, який визначається переліком самих примусових заходів, суб'єктами, періодом часу, умовами і ступенем їх застосування, порушення якого має наслідком визнання примусової процесуальної дії незаконною.

У структурі кримінально-процесуальних норм, що регулюють провадження слідчих дій, є санкції, які вказують на заходи кримінальної та адміністративної відповідальності. Такі заходи примусу являють собою процесуальну відповідальність і не застосовуються як заходи захисту правопорядку, тому безпосередньо під час провадження у кримінальній справі вони чинять лише моральний тиск на правопорушника. Єдиним примусовим засобом захисту правопорядку, що застосовується з метою забезпечення провадження слідчих дій безпосередньо під час їх проведення, є фізичний примус.

Автор вважає, що у КПК України повинно бути передбачено окрему статтю, яка б регулювала правила застосування фізичного примусу під час провадження слідчих дій, яку можна викласти в такій редакції: «Застосування фізичного примусу під час провадження слідчих дій. 1. Орган дізнання, слідчий і прокурор під час провадження слідчих дій мають право застосувати передбачені цим Кодексом заходи фізичного примусу. 2. Заходи фізичного примусу застосовують, якщо рішення щодо провадження слідчої дії не виконується добровільно або неналежно виконуються обов'язки відповідними особами, або є реальна небезпека невиконання рішення чи настання негативних наслідків у результаті протиправної поведінки будь-якої особи. 3. У разі необхідності провадження слідчої дії, під час якої можливе застосування фізичного примусу, обов'язково виносять вмотивовану

постанову, яку оголошують особі, якої вона стосується, під розписку. В постанові вказують наслідки її невиконання або неналежного виконання, а також заходи примусу, які можуть бути застосовані щодо порушника. 4. Під час застосування заходів фізичного примусу особі повинна завдаватися найменш можлива фізична, психічна чи майнова шкода. 5. У разі застосування заходів примусу не повинна завдаватися шкода життю чи здоров'ю особи. Якщо виникла така небезпека, застосування примусу повинно бути припинено».

Межі території застосування примусу під час провадження слідчих дій визначаються безпосередньо нормою, що регулює проведення слідчої дії.

Час застосування примусових заходів під час провадження слідчих дій за загальним правилом передусім обмежується рамками стадії досудового розслідування кримінальної справи. Законом встановлені й інші часові обмеження стосовно провадження окремих слідчих дій.

У підрозділ 3.2. «Характеристика слідчих дій, під час провадження яких застосовуються заходи примусу» досліджено та проаналізовано слідчі дії, під час проведення яких застосовуються заходи примусу.

Кримінально-процесуальне законодавство України не дає поняття «допит», тому аналізуючи думки різних авторів (В. Г. Гончаренко, Н. І. Порубов, С. М. Стахівський та ін.), дисертант приходять до висновку, що «допит» – це передбачена чинним процесуальним законодавством слідча або судова дія, що полягає в одержанні особою, яка провадить дізнання, слідчим, прокурором і судом, від будь-якої допитуваної особи показань про відомі їй факти, які мають значення для встановлення обставин, що підлягають доказуванню у справі.

Враховуючи, що законодавець обмежив діяльність органів розслідування лише проведенням у житлових приміщеннях за рішенням суду таких слідчих дій, як обшук та огляд, пропонується частину 2 ст. 30 Конституції України викласти у такій редакції: «Не допускається проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них слідчих дій інакше як за вмотивованим рішенням суду».

На думку автора, слід внести зміни до частини 3 ст. 30 Конституції України, а саме: «Проникнення до житла чи іншого володіння особи, а також проведення в них слідчих дій без вмотивованого рішення суду допускається лише у випадках, пов'язаних із проведенням невідкладних слідчих дій, врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які вчинили протиправні діяння, передбачені кримінальним законом, і у зв'язку з цим являють суспільну небезпеку».

Зроблено висновок про доцільність проведення освідування особи із застосуванням фізичної сили лише за вмотивованим рішенням суду, в справах про тяжкі та особливо тяжкі злочини, і лише у випадках, якщо проведення освідування має велике процесуальне значення, а його невиконання може привести до значних негативних наслідків. Примусове освідування неповнолітніх, осіб похилого віку та вагітних жінок є недопустимим.

На підставі аналізу теоретичних та нормативних джерел внесено пропозиції щодо змін та доповнень статей КПК України, що регулюють порядок примусового проведення обшуку, огляду, виймки, освідування, відтворення обстановки і обставин події, ексгумації трупа.

Дисертант погоджується зі С. М. Стахівським, який вважає, що такі процесуальні дії як накладення арешту на майно, привід, направлення обвинуваченого на стаціонарну експертизу, одержання зразків для експертного дослідження за своєю природою не є слідчими. У всіх зазначених діях відсутня основна ознака слідчої – одержання в результаті її проведення доказової інформації. Мета цих процесуальних дій не спрямована на формування (виявлення, одержання, фіксацію, дослідження та перевірку) доказів. Однак, вони мають велике значення для встановлення істини у справі. Враховуючи зазначене, пропонуються конкретні зміни і доповнення до КПК України, що дозволять удосконалити застосування цих процесуальних дій.

ВИСНОВКИ

У **висновках** на основі проведеного комплексного й системного дослідження проблем застосування кримінально-процесуального примусу під час провадження слідчих дій, сформульовано теоретичні положення та рекомендації, що відповідають вимогам наукової новизни, мають значення для науки та правоохоронної практики, зокрема:

1. Особлива специфіка правовідносин, що складаються в результаті кримінально-процесуальної діяльності, зумовлює необхідність істотного обмеження окремих прав громадян. Особа у сфері судочинства поставлена в такі умови, що їй часто необхідно визначати лінію своєї поведінки щодо добровільного виконання обмежень, які передбачені нормами кримінально-процесуального права. У разі небажання добровільно виконувати вимоги закону передбачено інститут кримінально-процесуального примусу.

2. Кримінально-процесуальний примус як різновид державного примусу являє собою метод кримінально-процесуальної діяльності, що полягає у формуючому, нормативно закріпленому впливі визначених державних органів і посадових осіб на правосвідомість суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності незалежно від його волі, бажання, який передбачає для примушованого загрозу чи дійсне настання негативних наслідків матеріального, морального чи організаційного характеру з метою забезпечення його належної поведінки і як наслідок – забезпечення виконання завдань кримінального судочинства.

3. Класифікація заходів кримінально-процесуального примусу залежно від підстав їх застосування дає можливість виділити складові частини системи цих заходів. За вказаною ознакою всі заходи кримінально-процесуального примусу слід класифікувати на три групи. До першої групи відносяться заходи, що застосовуються винятково у зв'язку із протиправною поведінкою будь-якого суб'єкта кримінально-процесуальних правовідносин, до другої – превентивні заходи, а до третьої – інші примусові заходи (не пов'язані з протиправною поведінкою і не превентивні). Друга і третя група запропонованого поділу примусових заходів може застосовуватися без встановлення факту протиправної поведінки.

4. Слідча дія – це регламентована нормами кримінально-процесуального права активна пізнавально-засвідчувальна процесуальна дія, яку виконують під

час провадження в кримінальній справі уповноважені законом особи і забезпечують заходами державного примусу, спрямована на збирання (виявлення, одержання, фіксацію), перевірку та дослідження доказів.

5. Серед передбачених чинним КПК України процесуальних дій до слідчих відносяться: допит (свідка, потерпілого, експерта, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного); очна ставка; пред'явлення для впізнання; обшук; виїмка; накладення арешту на кореспонденцію, її огляд і виїмка у поштово-телеграфних установах; зняття інформації з каналів зв'язку та її дослідження; огляд; затримання підозрюваного (є також тимчасовим запобіжним заходом); ексгумація трупа; освідування; відтворення обстановки і обставин події; призначення і проведення судової експертизи.

6. Правила застосування примусу в кримінальному процесі повинні бути чітко виписані у відповідних нормах. Це дасть можливість працівникам органів досудового розслідування перед початком слідчої дії ознайомити учасників процесу не тільки з його метою, правилами проведення, правами і обов'язками, але і з наслідками ухилення від його проведення.

7. Провадження слідчих дій, коли особа добровільно відмовляється виконувати вимоги закону, повинно забезпечуватися лише шляхом застосування фізичного та психічного примусу або переконання. Інших способів забезпечення проведення слідчої дії чинним кримінально-процесуальним законодавством не передбачено, а значить не існує.

8. Психічний примус не лише закріплений у нормах права, а й безпосередньо кореспондується з цих норм. Загроза настання негативних наслідків виходить від самого законодавця через встановлене правило поведінки. На відміну від інших форм примусу (штраф, відсторонення від виконання обов'язків, кримінальна відповідальність, запобіжні заходи, застосування фізичного примусу тощо), які реалізуються лише уповноваженою особою, психічний примус реалізується власне законодавцем. Особа, що застосовує право (особа, яка проводить дізнання, орган дізнання, слідчий, прокурор), повинна лише довести до відома суб'єкта вимоги закону і звернути увагу на загрозу застосування примусових заходів.

9. На відміну від переконання психологічна пастка – це ситуація, в якій людина не має можливості адекватно сприймати і оцінювати інформацію, що поступає, і діє помилково, часто на шкоду собі. Дисертант вважає, що метод переконання і «психологічні пастки» мають різну юридичну природу. Тому «психологічні пастки» не є методом переконання і не можуть застосовуватися під час провадження слідчих дій.

10. Межі застосування процесуального примусу – це встановлений нормами кримінально-процесуального права певний часовий та просторовий кордон застосування кримінально-процесуального примусу, який визначається переліком самих примусових заходів, суб'єктами, періодом часу, умовами і ступенем їх застосування, порушення якого має наслідком визнання примусової процесуальної дії незаконною.

11. У КПК України повинна бути передбачена окрема стаття, що стосується правил застосування фізичного примусу під час провадження слідчих дій.

12. Враховуючи викладене, у дисертації пропонується внести зміни до

частини 2 та частини 3 ст. 30 Конституції України, до статей 177, 178, 183, 190, 193, 194, 199 КПК України, а також сформульовані пропозиції до проекту КПК України, що стосуються примусового проведення обшуку, огляду, виїмки, освідування, відтворення обстановки і обставин події, одержання зразків для експертного дослідження.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Благодир А. А. Застосування ч. 1 ст.193 КПК України в практичній діяльності правоохоронних органів / А. А. Благодир // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : Збірник наук. статей. – Івано-Франківськ. : Плай, 2002. – № 10. – С. 124–128.
2. Благодир А. А. Кримінально-процесуальна регламентація примусових слідчих дій, проведення яких пов'язане з проникненням в житло чи інше володіння особи / А. А. Благодир // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 1. – С. 174–179.
3. Благодир А. А. Класифікація заходів кримінально-процесуального примусу / А. А. Благодир // Підприємництво, господарство і право. – № 12. – 2008. – С. 178–181.
4. Благодир А. А. Регламентація процесуального порядку примусового одержання зразків для експертного дослідження / А. А. Благодир // Підприємництво, господарство і право. – № 1. – 2009. – С. 126–129.
5. Благодир А. А. Заходи кримінально-процесуального примусу – гарантія дотримання законності / А. А. Благодир // Актуальні проблеми правознавства : Науковий збірник ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2001. – № 3. – С. 201–205.
6. Благодир А. А. Огляд житла чи іншого володіння особи / А. А. Благодир // Актуальні проблеми правознавства : Науковий збірник ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2002. – № 4. – С. 262–265.
7. Благодир А. А. Примусове проведення обшуку й огляду житла та іншого володіння особи / А. А. Благодир // Актуальні проблеми правознавства: Науковий збірник ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2002. – № 5. – С. 253–257.
8. Благодир А. А. Застосування примусового приводу органами дізнання / А. А. Благодир // Держава і закон: теорія, практика, методика : Збірник наукових праць науково-педагогічних працівників ПЮІ ЛьвДУВС. – Івано-Франківськ : Типовіт, 2006. – № 1. – С.137–141.
9. Благодир А. А. Застосування переконання при проведенні примусових слідчих дій / А. А. Благодир // Держава і закон: теорія, практика, методика : Збірник наукових праць – Івано-Франківськ : Типовіт, 2008. – № 3. – С. 185–192.
10. Благодир А. А. Удосконалення застосування заходів примусу / А. А. Благодир // [Матер. наук.-практ. конфер. «Проблеми забезпечення конституційних прав громадянина в кримінальному судочинстві»] (Львів, 26 жовт. 2007 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – С. 204–206.

11. Благодир А. А. Одержання зразків для експертного дослідження / А. А. Благодир // [Матер. всеукр. наук.-практ. конфер. «Досудове слідство: шляхи вдосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства»] (Івано-Франківськ, 30 лист. 2007 р.). – Івано-Франківськ : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2008. – С. 123–126.

12. Благодир А. А. Слідчі дії: поняття, сутність і види / А.А. Благодир // [Матер. наук.-практ. конфер. «Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і право застосовній діяльності»] (Київ, 3 квіт. 2009 р.). – К. : Атіка, 2009. – С. 507–510.

13. Благодир А. А. Застосування заходів примусу під час провадження окремих слідчих дій / А. А. Благодир, А. О. Ляш // [Матер. міжнар. наук.-практ. конфер. «Актуальні питання реформування правової системи України»] (Луцьк, 29-30 трав. 2009 р.). – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 581–584.

АНОТАЦІЯ

Благодир А.А. Застосування примусу під час провадження слідчих дій. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність – Київський національний університет внутрішніх справ. – Київ, 2009.

Дисертація присвячена дослідженню актуальних теоретичних та практичних проблем застосування кримінально-процесуального примусу під час провадження слідчих дій. Досліджуються питання співвідношення понять права і свободи особистості, сутності та правової природи державно-правового і кримінально-процесуального примусу.

У роботі з'ясовуються правові передумови застосування примусу у кримінальному судочинстві, визначено види заходів примусу, що застосовують під час провадження слідчих дій. Здійснено комплексний науковий аналіз норм чинного законодавства та проектів кримінально-процесуального кодексу України, що регулюють порядок застосування заходів примусу під час провадження слідчих дій, і проаналізована правозастосовча практика.

Сформульовані пропозиції щодо внесення змін та доповнень до частини 2 та частини 3 ст. 30 Конституції України, Кримінально-процесуального кодексу України (статті 177, 178, 183, 190, 193, 194, 199), а також пропозиції до проекту КПК України, що стосуються примусового проведення обшуку, огляду, виїмки, освідування, відтворення обстановки і обставин події, одержання зразків для експертного дослідження.

Ключові слова: заходи примусу, слідчі дії, процесуальний примус, психічний примус, фізичний примус, переконання.

АННОТАЦИЯ

Благодыр А.А. Применение принуждения в ходе производства следственных действий. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по

специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. – Киевский национальный университет внутренних дел. – Киев, 2009.

Диссертация посвящена исследованию актуальных теоретических и практических проблем применения уголовно-процессуального принуждения при производстве следственных действий. Исследуется вопрос соотношения понятий права и свободы личности, сущности и правовой природы государственно-правового и уголовно-процессуального принуждения.

В работе предложено авторскую редакцию понятия принуждения в уголовном процессе как метода уголовно-процессуальной деятельности и обосновано собственную классификацию мер принуждения в уголовном процессе в зависимости от оснований их применения, что дает возможность выделить составные части, подразделения системы этих мер. За указанным признаком все меры уголовно-процессуального принуждения подразделяются на три группы. К первой относятся меры, которые применяются исключительно в связи с неправомерным поведением какого-либо субъекта уголовно-процессуальных правоотношений, ко второй – превентивные меры, а к третьей – остальные принудительные меры. Вторая и третья группы предложенной классификации принудительных мер может применяться без наличия факта противоправного поведения.

Диссертантом сформулирован вывод о том, что направленное действие на интеллектуальную, эмоциональную и волевою сферу человека с целью принуждения его к исполнению действий вопреки своей воли во время производства следственных действий есть прерогативой законодателя, а не лица, проводящего следственное действие. Обосновано, что пределы применения процессуального принуждения представляют собой временные и пространственные границы, которые определяются перечнем самих принудительных мер, субъектами, периодом времени, условиями и степенью их применения, нарушения которых приводит к признанию принудительного процессуального действия незаконным. Установлено, что единственной процессуальной принудительной мерой защиты правопорядка, применяемой с целью обеспечения производства следственных действий непосредственно во время их проведения, есть физическое принуждение.

Сделан вывод о том, что УПК Украины необходимо дополнить статьей, относительно правил применения физического принуждения при производстве следственных действий, и предложена ее редакция.

Сформулированы предложения о внесении изменений и дополнений в части 2 и 3 ст. 30 Конституции Украины, УПК Украины (статьи 177, 178, 183, 190, 193, 194, 199), а также в проект УПК Украины, относительно принудительного производства обыска, осмотра, выемки, освидетельствования, воспроизведения обстановки и обстоятельств события, получения образцов для экспертного исследования.

Ключевые слова: меры принуждения, следственные действия, процессуальное принуждение, психическое принуждение, физическое принуждение, убеждение.

SUMMARY

Blagodyr A.A. The use of coercion during investigation proceedings. – Manuscript.

Thesis on taking scientific degree of candidate of legal sciences in qualification 12.00.09 – criminal process and criminology; forensic enquiry; investigative activities. – Kyiv National University of Internal Affairs. – Kyiv, 2009.

The dissertation is devoted to the study of current theoretical and practical problems of application of criminal procedural coercion during the investigation. It investigates the questions of the relationship between law and notions of individual freedom, nature and the legal nature of public law and criminal procedural coercion.

In this paper the legal prerequisites for the use and application of coercion during criminal proceedings, certain coercive measures used during the investigation were found. A comprehensive scientific analysis of existing legislation and drafts of Criminal Procedure Code, governing the application of coercive measures during the investigation was made and legal practice was analyzed.

Proposals for amendments and supplements to the parts 2 and 3 Article 30 of Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine (Articles 177, 178, 183, 190, 193, 194, 199), and to the draft CPC of Ukraine concerning the conduct of search, review, extraction, examination, reproducing the situation and circumstances, events, obtaining samples for expert investigation were formulated.

Key words: coercive measures, investigative actions, procedural coercion, psychological coercion, physical coercion, persuasion.